

KS. WALDEMAR KULBAT
Wyższe Seminarium Duchowne
Łódź

POSTACIE NEUTRALNOŚCI ŚWIATOPOGŁĄDOWEJ

Ukształtowane jako składnik nowoczesnego świata pojęcie laickości odnosi się do ustrojów szanujących wolność sumienia swoich obywateli. Laickość ze względu na uwarunkowania historyczne kojarzy się z rozdziałem Kościoła i państwa. Na drugim biegunie znajduje się pojęcie laicyzmu, ideologii powiązanej z systemami totalitarnego ateizmu, usiłującej narzucić antyreligijną wizję świata jako własną koncepcję Dobra. Do myślenia skłania rola pewnych ideologii, które najpierw pomagały zlikwidować dominację religii, później wspierały panowanie systemów totalitarnych¹. Zwłaszcza XX wiek zrodził totalitaryzmy, które, dążąc do całkowitej kontroli nad społeczeństwem, o wiele skuteczniej zabijały wolność niż stare systemy opierające się na religiach². Tymczasem laicka rola państwa ma być odmienna: nie powinno ono drogą przymusu narzucać poglądów części społeczeństwa pozostałym obywatelom, gdyż należy uszanować autonomię sumienia. Może jedynie pełnić rolę arbitra troszcząc się jedynie, by nikt nie narzucał swojej koncepcji życia innym. W ten sposób pytanie o laickość przekształca się w pytanie o neutralność światopoglądową państwa.

Zasada neutralności światopoglądowej odnosi się do form wzajemnych relacji między państwem a Kościołem, konkretnie zaś stosunku władzy państwowej i prawa stanowionego do wartości religijnych i etycznych w warunkach pluralizmu religijnego i światopoglądowego współczesnego społeczeństwa. W kwestii neutralności światopoglądowej chodzi więc o odpowiedź na pytanie: czy władze państwowe i system prawny powinny respektować wartości religijne i etyczne zakorzenione w kulturze narodowej i ogólnoludzkiej, czy – przeciwnie, mają zająć wobec nich stanowisko neutralne. Zagadnienie neutralności światopoglądowej komplikuje fakt, że w rzeczywistości nie istnieje neutralność w sensie aksjologicznym, gdyż człowiek, ciesząc się atrybutem wolności, nieustannie musi wybierać między dobrem a złem. Ponieważ sercem kultury jest *kult*, *sacrum*, sprawie

¹ Por. M. Horkheimer, Th. Adorno, *Dialektyka Oświecenia. Fragmenty filozoficzne*, Warszawa 1994.

² G. Haarscher, *Laickość*, Warszawa 2004, s. 8.

ludzkiej wolności i godności osoby służą wartości religii, natomiast tym centrum nie może być zsekularyzowana bałwochwalcza kultura prowadząca do nihilizmu³. Z dotychczasowych dziejów wiadomo, że odrzucenie fundamentalnych, transcendentnych (przekraczających doczesność) wartości prowadziło zawsze do absolutyzowania wartości relatywnych takich, jak rasa, klasa społeczna, dobro partii, co owocowało cierpieniem i śmiercią milionów ludzi.

Zasada neutralności światopoglądowej państwa była promowana przez tzw. państwo świeckie, które stanowi swoisty model relacji między państwem a Kościołem, utożsamiany często z systemem rozdziału Kościoła od państwa. Tego typu państwa ukształtowały się na gruncie liberalizmu. Na ogół państwa liberalne, akceptując zasadę rozdziału, uzasadniają swój świecki charakter koniecznością zapewnienia wolności religijnej obywatelom i poszczególnym wyznaniom. Często ideologowie liberalni, w celu powiększenia akceptacji zasady neutralności, „straszą” możliwością zaistnienia „państwa wyznaniowego” w sytuacji, gdy większość społeczeństwa wyznaje światopogląd religijny i chciałaby się kierować jego zasadami w życiu publicznym – uznając zarazem zasady państwa demokratycznego jako państwa minimum. Ma to jednak charakter wyłącznie polityczny. W praktyce tego rodzaju manipulacje, ograniczając jedną dominującą religię, są wyrazem dążenia do kształtowania państwa nawet wbrew woli większości społeczeństwa, na podstawie innego światopoglądu – laicyzmu. Te tendencje kamufluje się za pomocą sloganu o państwie neutralnym światopoglądowo. W rzeczywistości chodzi często o sekularyzację życia publicznego⁴. Również postulat neutralizacji przestrzeni publicznej, ze względu na rzekomy światopoglądowy pluralizm współczesnych społeczeństw, okazuje się jedną z metod dechrystianizacji⁵. Należy podkreślić, że państwo nawet deklarujące się jako *neutralne* wobec religii, światopoglądu i Kościoła w praktyce nigdy nie jest obojętne wobec prawa człowieka do religii w wymiarze indywidualnym i społecznym. Jednak w praktyce deklarowana „świeckość” państwa może przybierać różne odcienie – od faktycznego rozdziału charakteryzującego się poszanowaniem praw Kościoła do wrogości wobec religii przez realizację polityki antyreligijnej czy antykościelnej⁶.

³ Por. G. Weigel, *Katedra i sześcian. Europa. Stany Zjednoczone i polityka bez Boga*, Warszawa 2005.

⁴ Por. W. Chrzanowski, *Państwo demokratyczne a neutralne światopoglądowo*, w: *Neutralność światopoglądowa państwa*, praca zb. pod red. E. Nowickiej-Włodarczyk, Kraków 1998, s. 9–18, tutaj s. 16.

⁵ Tamże, s. 16.

⁶ Por. G. Haarscher, *Laickość. Kościół, państwo, religia*, Warszawa 2004; J. Krukowski, *Kościół i państwo, podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 43.

NEUTRALNOŚĆ ŚWIATOPOGLĄDOWA W KRAJACH ZACHODNICH

We współczesnych krajach demokratycznych normą jest przestrzeganie wolności religijnej oraz tych praw podstawowych, o których mówi Europejska Konwencja Praw Człowieka (zwł. art. 9 o wolności sumienia i art. 14 o niedyskryminacji z powodu religii).

W Stanach Zjednoczonych i Kanadzie neutralność światopoglądowa wobec wyznań i Kościołów charakteryzuje się zachowaniem pozytywnego nastawienia do religii w ogóle oraz do zasad i wartości moralnych. Idea neutralności światopoglądowej pojawiła się tam w sytuacji pluralizmu etnicznego, kulturowego i religijnego jako środek odsunięcia konfliktów na tle różnic religijnych. Odpowiednie akty prawne zagwarantowały równość praw politycznych oraz swobodę praktyk religijnych wszystkich obywateli niezależnie od wyznania. Pierwsza poprawka (1791) do Konstytucji amerykańskiej zapewniała rozdział Kościołów od państwa federacyjnego, nieuprzywilejowanie jakiegokolwiek religii oraz całkowitą wolność sumienia. Natomiast Konstytucja amerykańska z 1787 r. (art. 6) wykluczała dyskryminację religijną w sprawowaniu funkcji publicznych⁷. Faktycznie państwo amerykańskie traktuje Kościoły jako korporacje prawa prywatnego, cieszące się osobowością prawną. Mają one określonymi przywilejami w prawie podatkowym (ich działalność na cele kultu jest zwolniona od podatku dochodowego). Także nieruchomości kościelne są zwalniane od podatków, jeżeli dochody z nich płynące są przeznaczone na cele kultu. Kościoły mogą prowadzić swobodną działalność związaną z nauczaniem i wychowaniem. Mimo nasilających się tam obecnie ze strony zwolenników laickiego humanizmu tendencji wrogich religii i Kościołowi, religia i Bóg są obecne w życiu publicznym i państwowym. W ostatnich latach Sąd Najwyższy USA w swoich orzeczeniach opowiadał się przeciw odmawianiu modlitwy, medytacji religijnej, nauczaniu religii. Z drugiej strony, system amerykański zezwala na działalność kapelanów, opłacanych z funduszy państwowych w wojsku, policji, więzieniach, domach opieki i szpitalach. Dopuszcza także różne praktyki religijne w życiu publicznym. Sytuacja ta tworzy swoisty kontekst funkcjonowania religii wpływający na ukształtowanie się *civil religion* – religii obywatelskiej. Religia chrześcijańska nie jest poddana marginalizacji, jest tutaj raczej pojmowana jako wspólne dziedzictwo narodu. Ten typ świeckości nie oznacza więc radykalnej neutralności państwa wobec religii, gdyż akceptuje wartości nadrzędne dla całego społeczeństwa⁸.

Przykładem neutralności wrogiej religii (laicyzmu) jest Francja. Od schyłku średniowiecza postępujący rozwój gallikanizmu, czyli idei, zgodnie z którą władca nie uznaje ponad sobą żadnej wyższej jurysdykcji, ograniczał władzę papieża zwłaszcza odnośnie do nominacji biskupów oraz wprowadzał możliwość kontrolo-

⁷ Tamże, s. 6.

⁸ M. Toso, *Świeckość państwa, laicyzm i prawo naturalne*, „Społeczeństwo” nr 3/2002, s. 458; J. Krukowski, dz.cyt., s. 45.

wania Kościoła, choć Kościół otrzymywał znaczące przywileje (kompetencje w dziedzinie nauczania, zagwarantowanie pierwszeństwa duchowieństwa jako pierwszego stanu)⁹. Wprawdzie systemy rozdziału państwa i Kościoła z końca XVIII i początku XX wieku deklarowały wolność kultu, ale pod wpływem ideologii rewolucji francuskiej górę wziął wojujący i agresywny laicyzm, który dążył nie tylko do zniszczenia zewnętrznych i publicznych form religii, ale i samej jej istoty. Co więcej, ten wojujący laicyzm dążył do poddania religii strukturom politycznym, do jej instrumentalizacji¹⁰. Przepisy prawne ograniczyły kult do wnętrz budynków kościelnych, zakazały publicznego noszenia stroju duchownego, zgromadzeń religijnych, zakazywały umieszczania jakichkolwiek emblematów religijnych w miejscach publicznych, zakazały jakiegokolwiek dotowania wyznań. Przyczyną wrogiej postawy wobec religii i Kościoła była w tym wypadku ideologia antychrześcijańska, wynikająca z założeń postoświeceniowej filozofii oraz walka z Kościołem pod pretekstem jego powiązania w przeszłości z systemem monarchicznym. Ideologia ta głosiła tezę absolutnej ludzkiej wolności, ideę suwerenności ludu oraz postulat wolności myśli, sumienia, słowa, prasy, religii, kultu. Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe 26 sierpnia 1789 r. zawierała swoiście pojmowane gwarancje wolności sumienia i wolności religijnej: „Nikt nie może być niepokoiony z powodu swoich opinii, nawet religijnych, chyba że zakłócają one porządek publiczny, ustanowiony przez prawo”. W praktyce oznaczało to zasadę: nie ma tolerancji dla wrogów tolerancji. Kolejne akty prawne z 2 grudnia 1789 r. formułowały przejęcie nieruchomości kościelnych. 13 lutego 1790 r. zniesiono wszystkie zakony. 12 lipca 1790 r. uchwalono *Konstytucję cywilną duchowieństwa*, na której mocy wprowadzono nowy podział Kościoła we Francji, obsadzanie stanowisk biskupów i proboszczów w drodze wyboru (biskupi mieli być wybierani w każdym departamencie przez wszystkich jego przedstawicieli, proboszczowie przez wyborców danego okręgu), utrzymanie duchowieństwa ze skarbu państwa (pobory sług religii wyznacza naród), przy czym Kościół tracił wszelkie beneficja i przywileje. 7 maja 1791 r. została uchwalona ustawa ograniczająca wolność sprawowania kultu przez duchownych, którzy odmówili przysięgi na ustawę cywilną. Także w 1791 r. została uchwalona laicyzacja instytucji stanu cywilnego: „Prawo traktuje małżeństwo wyłącznie jako umowę cywilną. Legislatywa ustali dla wszystkich mieszkańców bez różnicy sposób stwierdzania urodzeń, ślubów i zgonów; i wyznaczy publicznych urzędników, którzy będą przyjmować i przechowywać akta”. Dekret ten antycypował rozporządzenia prawne kodeksu cywilnego z 1804 r.¹¹. Wszystkie te akty prawne podporządkowały instytucje kościelne państwu. Ze względu na opór duchowieństwa i protesty Stolicy Apostolskiej w 1794 i 1795 r. zostały wydane ustawy odwetowe, w których ustanawiano odmowę wydawania

⁹ G. Haarscher, dz.cyt., s. 14.

¹⁰ M. Toso, art.cyt., s. 458.

¹¹ G. Haarscher, dz.cyt., s. 17.

funduszy na cele kultu oraz formułowano ustawę o rozdziale Kościoła od państwa. Wprawdzie gwarantowano prawo do niezakłócania kultu i deklarowano zasadę neutralności państwa wobec religii, jednak państwo zakazało finansowania wyznań religijnych, wynajmowania budynków do spraw kultu i zamieszkania przez duchownych, zabraniano występowania publicznie w stroju duchownym, sprawowania kultu poza miejscami na ten cel przeznaczonymi oraz umieszczania symboli religijnych w miejscach publicznych. Ideą przewodnią tych aktów było dążenie do usunięcia religii z życia publicznego. Religia miała być ograniczona do dziedziny życia prywatnego, bez możliwości oddziaływania na życie społeczne. Kościół miał być całkowicie uzależniony od państwa, a życie publiczne miało stać się laickie, czyli pozbawione wartości religijnych. Kościół został pozbawiony prawa własności, co uniemożliwiało mu pełnienie jego społecznej misji. Rewolucyjna radykalizacja prowadziła do poważnego rozłamu między duchowieństwem „opornym” a zwolennikami przemian. Tygiel przemian stymulował proces dechrystianizacji oraz inicjowanie rewolucyjnych kultów (kult Republiki, religia Rozumu, zaprowadzony przez Robespierre’a kult Istoty Najwyższej, wiosna 1794 r.), jako wymierzony przeciw ekscesom religii Rozumu. Zanim wezwał Ojca wszechświata na Pole Marsowe, Robespierre uroczyście podpalił posąg Ateizmu¹². Zamach stanu dokonany przez Napoleona Bonapartego w 1799 r. zakończył rozdział Kościoła i państwa. W 1801 r. Napoleon zawarł ze Stolicą Apostolską konkordat, ogłoszony w 1802 r. System konkordatowy dotyczył nie tylko religii katolickiej, ale również wyznań luterkańskiego i kalwińskiego oraz judaizmu. Religia katolicka jako „religia ogromnej większości Francuzów” nie była już religią państwową. Status ten zyskała w 1814 r. i cieszyła się nim do 1830 r. Jednak Kościół cieszył się poparciem państwa, które mianowało biskupów, którym papież nadawał godność kanoniczną. Proboszczowie byli mianowani przez biskupów za zgodą rządu z obowiązkiem składania przysięgi na wierność władzy cywilnej. Tytułem rekompensaty za konfiskatę własności kościelnej rząd wypłacał duchownym pensję oraz zezwalał na składanie Kościołowi darowizn. Kościół więc zyskiwał oficjalne uznanie, jednak za cenę poddania kontroli państwa. Zdaniem historyków motorem laicyzacji we Francji w XIX wieku była mimo obowiązywania zasady wolności sumienia i formalnej równości kultów walka z uprzywilejowaną sytuacją katolików, szczególnie w dziedzinie szkolnictwa¹³. Zdaniem J. Baubérota system konkordatowy spowodował „pierwszą laicyzację” społeczeństwa¹⁴. Na wzrastającą laicyzację miały wpływać: podział instytucjonalny – religia nie obejmowała już całości państwa i społeczeństwa, istnienie i usankcjonowanie innych instytucji i kultów religijnych, oraz wielość uznanych kultów. Baubérot sygnalizuje proces, w którego wyniku religia utraciła dominującą pozycję w społeczeństwie: nie jest w stanie objąć wszystkich dziedzin życia

¹² Tamże, s. 17.

¹³ Tamże, s. 20.

¹⁴ J. Baubérot, *Vers un nouveau pacte laïque?*, Paris 1990, s. 43 i ns.

ludzkiego, emancypują się spod jej wpływu poszczególne dziedziny życia publicznego. Także potwierdzenie zasady wolności sumienia przyczyniało się do rozrywania jedności Kościoła i państwa na poziomie mentalności i na poziomie faktów przez wprowadzenie oddzielenia człowieka religijnego od dobrego obywatela¹⁵. Czasy Restauracji sprzyjały umocnieniu katolicyzmu. Zwłaszcza za Drugiego Cesarstwa wzrosło polityczne znaczenie katolicyzmu, czego wyrazem było zasiadanie kardynałów w senacie. Politykę antykościelną kontynuowano w czasie Komuny Paryskiej (1871 r.), przez wydanie dekretów odnośnie do laicyzacji szkolnictwa, zakazu religii w szkołach państwowych, zakazu działalności zakonów. Na początku XX wieku (ustawy z 1901, 1904 i 1905 r.) wprowadzono ponownie rozdział Kościoła od państwa, zasadę wolności sumienia i wyznania (w celu prywatyzacji religii), pozbawiono Kościół osobowości prawnej. Religia została oddzielona od władzy cywilnej, został zniesiony status publiczny Kościoła jako uznanego kultu, znikły wszelkie powinności państwa wobec kultów religijnych, zniesione zostały honory, pierwszeństwa i przywileje jurysdykcji. Jedynie akceptowaną formą działalności Kościoła stały się kontrolowane przez państwo prywatne stowarzyszenia kultu zarejestrowane przez władze państwowe, których celem było zarządzanie majątkiem kościelnym, oraz opieka nad miejscami kultu. Chodziło o pozbawienie Kościoła niezależności i swobody pełnienia misji¹⁶. Konstytucja z 1946 r. potwierdziła zasadę neutralności światopoglądowej (laickości). Podobnie art. 2 Konstytucji z 1958 r. orzekał: „Francja jest republiką... laicką... . Zapewnia ona równość wszystkich obywateli wobec prawa bez względu na pochodzenie, rasę lub religię. Respektuje wszystkie przekonania”¹⁷. Na przestrzeni XX wieku wielu chrześcijan zaczęło interpretować zasadę laickości nie jako rozdział, lecz jako sytuację neutralności światopoglądowej państwa¹⁸. Niektórzy w zasadzie laickości widzieli ochronę przed dechrystianizacją społeczeństwa, ratunek przed dominacją państwa. Uwyrażniał się tutaj podwójny sens laickości: nie tylko niezależność państwa od religii, lecz przede wszystkim wolność wyznań w stosunku do sfery polityki¹⁹. Dla katolików stwarzało to szansę wykorzystania zasady laickości w celu uniknięcia dominacji religii świeckiej (laicyzmu) w miejsce religii transcendencji. Argument ten wzmacniała świadomość niedawnej działalności reżimów komunistycznych, które prześladowały religię, wynosząc urzędowy ateizm na piedestał religii państwa. Nic dziwnego, że w tej sytuacji doktryna praw człowieka okazała się dla Kościoła dogodna do domagania się państwa neutralnego światopoglądowo, ale szanującego wierzenia, będącego gwarantem prawdziwej wolności religijnej, także wolności nauczania²⁰. Pomimo przyjęcia na Soborze Watykańskim II orientacji sprzyjającej

¹⁵ G. Haarscher, dz.cyt., s. 22.

¹⁶ J. Krukowski, dz.cyt., s. 50.

¹⁷ Za: G. Haarscher, dz.cyt., s. 26.

¹⁸ Por. M. Barbier, *Laïcité*, Paris 1995.

¹⁹ Por. G. Haarscher, dz.cyt., s. 27.

²⁰ Por. tamże, s. 29.

powyższemu punktowi widzenia trudności nie zostały definitywnie rozwiązane z powodu różnorodnych interpretacji zasady neutralności (laickości). Mimo częściowego złagodzenia wrogiej polityki antykościelnej w wyniku nawiązania przez Francję ze Stolicą Apostolską stosunków dyplomatycznych Kościół francuski nadal jest uzależniony od decyzji władzy państwowej. Republika nie uznaje żadnego kultu. Kościoły stały się instytucjami prywatnymi. Choć zagwarantowana jest wolność kultu, jednak jego publiczne przejawy zostały zlaicyzowane: zarządy cmentarzy podlegają merom, użycie dzwonów, procesje, znaki i symbole religijne na budynkach publicznych podlegają przepisom państwa²¹. Dyskryminacja prawna Kościoła jest szczególnie odczuwana w dziedzinie szkolnictwa. Istnieje ogólny zakaz nauczania religii w szkołach publicznych. Jedynym wyjątkiem jest dopuszczenie nauczania religii w szkołach publicznych dla dzieci w wieku 6–13 lat na wyraźne życzenie rodziców, poza godzinami lekcyjnymi lub zezwolenie na lekcje religii poza budynkiem szkoły w dzień wolny od nauki w szkole. Zakaz nauczania religii nie dotyczy szkół prywatnych, w większości prowadzonych przez Kościół, przy czym szkoły te mogą korzystać z subwencji państwowych pod warunkiem poddania się kontroli państwowej. Warto na marginesie zauważyć, że w praktyce tego typu neutralność sprowadza się do eliminacji nauki religii i wartości religijnych z programów szkolnych. Eliminuje się jeden światopogląd na rzecz innego: laicyzmu. W ostatnim czasie problem neutralności światopoglądowej pojawił się w kontekście zakazów używania symboli religijnej w warunkach wielokulturowego społeczeństwa. Pojawiły się głosy wskazujące na niedoskonałą laicyzację społeczeństwa, co może implikować monopolizację sfery publicznej przez wartości nie podzielane przez wszystkich, co mogłoby doprowadzić do powstania mozaiki „plemion” lub kultury „schizofrenicznej” tworzącej podziały między ludźmi²².

Ustawy mające na celu laicyzację szkolnictwa wydano także w znajdującej się pod wpływami ideologii liberalnej Belgii. Konstytucja belgijska, gwarantująca wolność sumienia (1831 r.), była wynikiem kompromisu między katolikami a liberałami. Kompromis dotyczył zobowiązania państwa do wynagradzania duchownych. Jednak w celu osłabienia wpływu społecznego Kościoła przeprowadzono laicyzację szkolnictwa, nominacje nauczycieli religii przekazano władzy państwowej, ograniczono działalność charytatywną Kościoła (lata 1878–1884). W 1884 r. wybory wygrali katolicy i sprawowali rządy do 1914 r., wprowadzając z powrotem religię do szkół. Religia jest nauczana w szkołach podstawowych i średnich, jednak spory toczyły się o dotowanie tych szkół. W 1955 r. ustawa Collarda ogranicza dotacje dla szkół i poddaje je ściślejszej kontroli, co doprowadza do „wojny szkolnej”. W 1958 r. przegrywa koalicja liberalno-socjalistyczna, został zawarty *Pakt szkolny* obowiązujący do chwili obecnej. Pakt oznaczał przejście od wojującego antyklerykalizmu do sytuacji pluralizmu. Jednak sytuacja w

²¹ Tamże, s. 25.

²² Tamże, s. 53.

Belgii jest naznaczona poprzez proces sekularyzacji zarówno instytucji, jak i mentalności katolików. Zdaniem Haarschera laickość w Belgii stała się jakby elementem pluralizmu jako składowa część ideologiczna społeczeństwa, natomiast nie stanowi jego podstawy²³. Podobnie nauczanie moralności laickiej funkcjonuje jedynie jako alternatywa dla tych, którzy rezygnują z katechezy religijnej.

Wrogi wobec Kościoła charakter przybrały działania władz we Włoszech. W *Ustawach gwarancyjnych* z 13 maja 1870 r. m.in. upaństwowiono dobra kościelne, zniesiono zakony, rozwiązano stowarzyszenia kościelne, ograniczono nauczanie religii w szkołach. Ustawy ograniczały swobodę działalności Kościoła, sytuując ją w granicach określonych przez państwo. W 1929 r. traktaty laterańskie zawarte między Mussolinim a papieżem zakończyły sytuację następcy św. Piotra jako „dobrowolnego więźnia” za cenę wyniesienia katolicyzmu do rangi religii państwowej. Nowy konkordat zawarto w 1984 r. Znosił on uprzywilejowanie katolicyzmu jako religii państwowej. Konstytucja z 1984 r., do której włączono traktaty, stanowiła, że „państwo i Kościół katolicki są każde we własnym zakresie niezależne i suwerenne”²⁴. Zdaniem V. Possentiego zrealizowano zasadę wzajemnego zaufania i współpracy pod hasłem dobra wspólnego i pokoju religijnego. Zawarty układ przekreślił ideę wzajemnej obcości między Kościołem a państwem. W 1971 r. Trybunał Konstytucyjny uznał wyższość norm konstytucyjnych nad normami konkordatowymi. Już w latach siedemdziesiątych XX wieku zalegalizowano rozwody i aborcję, pozostawiając jednak określenie bluźnierstwa jako przestępstwa. Kościół dzięki istnieniu i rządowi chadecji zachował silną pozycję, jednak podlega procesowi sekularyzacji, zwłaszcza w dziedzinie moralności rodzinnej i społecznej²⁵.

W Niemczech *status quo* między krajami katolickimi i protestanckimi, trwający od czasu pokoju westfalskiego (1648 r.) został naruszony w wyniku Rewolucji Francuskiej i działalności Napoleona. Kościół katolicki stracił swoją pozycję, zostały skonfiskowane dobra kościelne. W tej sytuacji katolikom udało się wprowadzić zasadę wolności religijnej do Konstytucji z 1848 r. Po zjednoczeniu Niemiec katolicy stali się mniejszością.

W Prusach, w okresie Kulturkampf u czyli otwartej walki z Kościołem w latach 1871–1878, za rządów Bismarcka, zostały wydane ustawy antykościelne ograniczające swobodę działania Kościoła. Polityka Kulturkampf paradoksalnie doprowadziła do umocnienia wpływu katolików i ich reprezentacji politycznej w postaci partii Zentrum. Panujący wśród protestantów duch liberalizmu i zasada posłuszeństwa władzy uniemożliwiło zjednoczenie się chrześcijan przeciwko modernizacji.

Po I wojnie światowej ukształtował się w Niemczech rozdział między państwem a Kościołem. Do Konstytucji Republiki Weimarskiej z 11 sierpnia 1919 r.

²³ Tamże, s. 61.

²⁴ Porozumienie między Stolicą Apostolską i Republiką Włoską w sprawie rewizji konkordatu laterańskiego, 18 II 1984 r. art. 1, cyt. za „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie. 1984, nr 3, s. 20.

²⁵ Por. G. Haarscher, dz.cyt., s. 56–64.

wprowadzono zapis, że „nie ma Kościoła oficjalnego”. Jednak postanowiono, że Kościoły mają status korporacji prawa publicznego, przestawały być one Kościołami państwa, a stawały się „Kościółami ludu”, przy czym wszystkim obywatelom zostało zagwarantowane prawo do wolności religijnej w wymiarze indywidualnym. Oznaczało to, iż poszczególne Kościoły cieszą się autonomią, zdolnością do stanowienia dla siebie norm prawnych, mają też pewne przywileje, jak np. przywilej egzekwowania podatków od osób fizycznych za pośrednictwem instytucji państwa. Katecheza była utrzymana w szkołach wielowyznaniowych. Tak więc status Kościołów w Republice weimarskiej był korzystny, mimo iż wprowadzała ona wolność religijną i neutralność światopoglądową państwa. W poszczególnych landach wydawano jednak jednostronne ustawy w sprawach kościelnych. Po II wojnie światowej Republika Federalna Niemiec w ustawie z 23 maja 1949 r. podtrzymała postanowienia Konstytucji Weimarskiej w sprawach kościelnych. Ustawa zasadnicza zawiera inwokację do Boga: „Naród niemiecki [...] świadom swej odpowiedzialności przed Bogiem i ludźmi...”²⁶. Kościoły w swojej działalności cieszą się wolnością, mają status stowarzyszeń życia publicznego, sprawy rodziny, szkoły, wychowania, opieki socjalnej są regulowane przy udziale Kościoła i państwa. Prawodawstwo gwarantuje również wolność religijną jednostek, takie dobra, jak: wolność wyznania, sumienia, przekonań religijnych, naukę religii w szkołach publicznych, prawo rodziców do religijnego wychowania dzieci itp. Kościoły otrzymują 10% podatków od dochodu. Wchodzą w skład organizmów kontrolujących regionalne radio i telewizję. Po zjednoczeniu Niemiec w 1991 r. powstała nowa sytuacja na terenie dawnej NRD. W społeczności tych landów przeważa ludność wywodząca się z tradycji protestanckiej, jednak 50 lat oddziaływania ideologii marksistowskiej wytworzyło silny nurt ateizmu.

Podobne zasady obowiązują również w Austrii. Konstytucja austriacka zapewnia wolność religii i sumienia. Ustawa o uznaniu Kościołów z 1874 r. określa status Kościoła i dwunastu innych organizacji religijnych. Kościół jest finansowany z podatku pobieranego przez państwo. Subsydiowane są także szkoły prowadzone przez uznane organizacje religijne.

Antykościelne akty prawne były wydawane także w Hiszpanii, Portugalii oraz w Brazylii i Meksyku. W Meksyku swoboda działalności Kościoła została ograniczona w dziedzinie działalności charytatywnej, edukacyjnej, politycznej i ekonomicznej. W Hiszpanii, kraju o głębokiej tradycji katolickiej. Konstytucja z 1912 r. deklarowała, że religia katolicka jest jedyną religią narodu i zakazywała praktykowania innej religii. Zwolennicy republiki dążyli do zniszczenia religii katolickiej, przy czym szczytowym momentem było ustanowione przez nich prawo o „nieistnieniu Boga” oraz otwarte prześladowanie duchowieństwa i wiernych. Sytuacja prześladowania katolików rozpałała ogień wojny domowej, a po odniesieniu zwy-

²⁶ *Konstytucje Finlandii Włoch, Niemieckiej Republiki Federalnej, Francji*, zbiór tekstów pod red. A. Burdy, M. Rybickiego, Wrocław 1971.

cięstwa ustanowiono znowu uprzywilejowany stan Kościoła i religii. Po śmierci gen. Franco zmiany w kierunku laicyzacji uległy przyspieszeniu. Konstytucja z 1978 r. wprowadziła rozdział Kościoła od państwa, natomiast prawo organiczne z 1980 r. ogłosiło wolność religijną, bluźnierstwo i świętokradztwo nie są już ścigane przez prawo²⁷. Proces laicyzacji i częściowego kompromisu był przynajmniej częściowo akceptowany przez Kościół, który przyjął zasady Soboru Watykańskiego II. Obecnie pomimo akceptacji laicyzacji i modernizacji narasta konflikt spowodowany realizacją radykalnych zmian społecznych i kulturowych przez rząd socjalistyczny: wprowadzenie małżeństw homoseksualnych z możliwością adopcji przez nich dzieci, usiłowanie likwidacji katechezy itp.

W Portugalii od XIX wieku istnieje silny ruch antykościelny. Współcześnie istnieje rozdział Kościoła od państwa. Relacje Kościoła katolickiego i państwa porządkuje umowa oparta na konkordacie z 1940 r. Konstytucja z 1982 r. zapewnia wolność sumienia. Partie polityczne i związki zawodowe nie mogą być związane z organizacjami religijnymi. Natomiast ustawa o wolności religijnej z 2001 r. tworzy ramy legislacyjne religii „zakorzenionych” w kraju od 30 lat, lub uznanych na płaszczyźnie międzynarodowej od 60 lat. W programach średnich szkół publicznych jest możliwość wyboru „religii” lub „moralności”. Katecheci korzystają z uposażenia ze strony państwa.

W Luksemburgu wolność religijną zapewnia Konstytucja z 1868 r. Katolicyzm, protestantyzm, prawosławie i judaizm mają status kultów „uznanych”. Duchowni otrzymują wynagrodzenie od państwa, w szkołach publicznych prowadzona jest nauka religii, przy czym rodzice mogą wybierać między nauką religii katolickiej a etyki. Szkoły prywatne oraz seminaria duchowne są dotowane przez państwo²⁸.

O ile przemiany relacji między państwem a Kościołem w dawnych krajach katolickich przebiegają zgodnie z logiką laicyzacji, w krajach protestanckich przebiegają według logiki sekularyzacji²⁹.

W krajach protestanckich Kościół cieszy się statusem oficjalnym, a więc jest obecny w różny sposób w życiu państwa. Ponieważ Kościół lub Kościoły w krajach same uległy głębokiej sekularyzacji, tak jak reszta społeczeństwa, dlatego państwa te nie dążyły do rozdziału między Kościołem i państwem³⁰. W Wielkiej Brytanii Głową Kościoła anglikańskiego jest panujący monarcha, dwudziestu pięciu biskupów należy do Izby Lordów, jednak sam Kościół podlega kontroli państwa. Ustawa o tolerancji z 1689 r. przyznawała częściową wolność protestantom innych wyznań, a katolicy zyskali prawa w 1829 r., a w 1858 r. zyskali emancypację prawną żydzi³¹. Ustawa o bluźnierstwie chroni wyznania chrześci-

²⁷ G. Haarscher, dz.cyt., s. 63–64.

²⁸ Tamże, s. 65.

²⁹ F. Champion, *Entre laïcisation et sécularisation. Des rapports Église-État dans l'Europe communautaire*, „Le Débats”, Paris XI–XII 1993, n. 77, s. 46–72.

³⁰ G. Haarscher, dz.cyt., s. 68.

³¹ Tamże, s. 69.

jańskie. Wszystkie wyznaniowe szkoły są dotowane, wychowanie religijne jest zagwarantowane. W Danii Kościół luterański na mocy Konstytucji cieszy się poparciem państwa. Biskupi i pastory są urzędnikami państwa. Instytucja stanu cywilnego pozostaje w gestii Kościoła. Jedenaście innych religii uznanych przez państwo otrzymuje pomoc za działalność społeczną, ale nie na cele kultu. W Szwecji Konstytucja z 1975 r. gwarantowała wolność sumienia, a Kościół ewangelicko-luterański miał status Kościoła urzędowego. W 2000 r. orzeczono rozdział między państwem a Kościołem, jednak jest on podobnie jak inne Kościoły dotowany przez państwo. W Finlandii są dwa Kościoły państwowe: ewangelicko-luterański i prawosławny, jednak Konstytucja zapewnia wolność sumienia. W szkołach publicznych religia jest nauczana jako przedmiot dobrowolny.

Przykładem neutralności ukształtowanej w warunkach społeczeństwa wielowyznaniowego i ukierunkowanej na kompromis jest Holandia. Już od XVII wieku sytuację Holandii kształtuje różnorodność wyznań oraz obecna w społeczeństwie idea tolerancji. Wyznaniem dominującym jest kalwinizm. W 1795 r. ogłoszono rozdział Kościołów od państwa oraz równość kultów. Katolicy wspólnie z liberałami domagali się usunięcia dominacji kalwinizmu w życiu państwa. Konstytucja z 1917 r. zrównała w prawach szkoły publiczne i prywatne, zapewniając im finansowanie przez państwo. Konstytucja z 1848 r. potwierdziła równość i autonomię kultów. W latach 1900–1939 krajem rządziła koalicja chrześcijańska. Stopniowo ukształtował się kompromis zapewniający równość i wolność wszystkim obywatelom i wyznaniom: „katolicy, protestanci i socjaliści – wszyscy mają swoje związki zawodowe, swoje szpitale, swoje kluby sportowe, swoje gazety, a nawet stacje radiowe i telewizyjne”³². Poczynając od lat sześćdziesiątych XX wieku następuje przyspieszenie procesu sekularyzacji, uaktywniają się organizacje zmierzające ku promocji humanizmu laickiego³³. Następuje aprobata przez państwo eutanazji, małżeństw homoseksualnych. Wszystko to prowadzi ku zmianom w życiu społecznym w kierunku laicyzmu.

Jeszcze inaczej przebiegają linie kompromisu Kościoła i państwa, gdy religia od wieków stanowi spoiwo tożsamości narodowej w obliczu zewnętrznych zagrożeń. W Irlandii dążenie do niepodległości było związane z charakterem katolickim narodu. O ile w myśl zasad Konstytucji z 1937 r. naród irlandzki zachował charakter katolicki, rodzina, sprawa wychowania dzieci przez rodziców i własności podlega ochronie na mocy prawa naturalnego³⁴. Kościół ma otwarty dostęp do szkolnictwa, jednak artykuł, który przyznawał Kościołowi „szczególną pozycję” jako „strażnika wiary wyznawanej przez większość obywateli” został usunięty w 1972 r. O wpływie Kościoła na moralność rodzinną świadczy wprowadzenie na mocy referendum w 1984 r. konstytucyjnego zakazu aborcji. Jednak w 1992 r. decyzją Sądu Najwyższego zezwolono na aborcję ze względu na realne zagroże-

³² *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, J. Baubérot (red.), Paris 1994, s. 107.

³³ G. Haarscher, dz.cyt., s. 75.

³⁴ Tamże, s. 77.

nie życia kobiety. W 1986 r. na podstawie przeprowadzonego referendum utrzymano w Irlandii zakaz rozwodów.

W Grecji prawosławie stanowiło zawsze zaporę przed islamem (Turcją) na Wschodzie i katolicyzmem na Zachodzie. Było przeważnie podporządkowane władzy politycznej, z którą się utożsamiało. W ciągu wieków było gwarantem tożsamości i więzi kulturowej narodu. Konstytucje greckie uznawały Kościół za religię dominującą i panującą. Konstytucja z 1975 r., znowelizowana w 1986 r., zawiera inwokację do Trójcy Świętej. Kościół grecki cieszy się statusem osoby moralnej prawa publicznego. Chociaż Grecja deklaruje uznanie wolności religijnej prozelityzm jest zabroniony i karany, gdyż działalność nowych ruchów religijnych jest uznawana za zagrożenie tradycji prawosławnej kraju. Dlatego Grecja jest oskarżana przez różne gremia międzynarodowe o nieprzestrzeganie zasady wolności religijnej³⁵.

ZASADA NEUTRALNOŚCI W PAŃSTWACH POSTKOMUNISTYCZNYCH

Po 1989 r. przemiany ustrojowe w krajach Europy Środkowo-Wschodniej zaowocowały przejściem od modelu neutralności wrogiej do neutralności skoordynowanej. Zostały wprowadzone nowe rozwiązania ustawowe naznaczone wpływem ideologii liberalnej. W Polsce – *Ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polsce, Ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, oraz Ustawy o ubezpieczeniu społecznym duchownych*, 17 maja 1989 r.; na Węgrzech 23 stycznia 1990 r., w Rosji 1 października 1990 r. W aktach tych zagwarantowano wolność sumienia w aspekcie indywidualnym i wspólnotowym, uznano osobowość prawną kościelnych jednostek organizacyjnych, zagwarantowano równość praw poszczególnych Kościołów, nauczanie religii w szkołach publicznych, dostęp do środków masowego przekazu. W Rosji wprowadzono także zakaz finansowania przez państwo działalności ateistycznej oraz zniesiono wszelkie ograniczenia udziału wierzących w działalności politycznej. W związku z niezwykle nasileniem działalności nowych ruchów religijnych i związków wyznaniowych w latach 1992–1997 przeprowadzono nowelizację ustawy z 1990 r. w celu przywrócenia Rosyjskiemu Kościołowi Prawosławnemu charakteru religii państwowej. Jednak rozwiązanie to prowadzi do utrudnienia działalności zagranicznych związków wyznaniowych, w tym Kościoła rzymskokatolickiego.

NEUTRALNOŚĆ ŚWIATOPOGLĄDOWA – POLSKIE ROZWIĄZANIE

W celu doprecyzowania zasady neutralności światopoglądowej do Konstytucji RP został dopisany artykuł 25 ust. 2, który stanowi: *Władze publiczne w Rzeczypos-*

³⁵ Tamże, s. 82.

spolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, gwarantując swobodę ich wyrażania w życiu publicznym. Jest to specjalna klauzula gwarantująca poszanowanie przez władze publiczne swobody wyrażania przekonań religijnych w życiu publicznym, w celu uniknięcia zagrożeń powodowanych przez negatywne pojmowanie neutralności państwa w sensie zamkniętym. Episkopat Polski w fazie przygotowań ustawy opowiedział się wobec Komisji Konstytucyjnej za neutralnością pojmowaną w sposób otwarty tak, by przyszła Konstytucja RP miała swój fundament w systemie wartości etycznych zakorzenionych w kulturze polskiej, ukształtowanej na gruncie religii chrześcijańskiej. Episkopat chciał uniknąć przyjęcia modelu neutralności w sensie zamkniętym, opracowanym przez środowiska liberalne i socjaldemokratyczne. Projekty te zakładały zakaz obecności religii w życiu publicznym, czyli radykalną prywatyzację religii. Oznaczałoby to eliminację wszelkich przejawów *sacrum* z życia publicznego, czyli jego sekularyzację. Biskupi zakwestionowali także potrzebę wpisywania do Konstytucji zarówno zasady świeckości, jak i neutralności światopoglądowej (List Episkopatu Polski w sprawie Konstytucji z 22 X 1994 r.). Natomiast Ojciec Święty Jan Paweł II wołał: *(Bóg) chce swoją świętością ogarnąć nie tylko poszczególnego człowieka, ale również całe rodziny i inne ludzkie wspólnoty, również całe narody i społeczeństwa. Dlatego postulat neutralności światopoglądowej państwa jest słuszny głównie w tym zakresie, że państwo powinno chronić wolność sumienia i wyznania wszystkich swoich obywateli, niezależnie od tego, jaką religię lub światopogląd oni wyznają. Ale postulat, aby do życia społecznego i państwowego w żaden sposób nie dopuszczać wymiaru świętości, jest postulatem ateizowania państwa, życia społecznego i niewiele ma wspólnego ze światopoglądową neutralnością*³⁶. Natomiast w Komunikacie z 275. Konferencji Episkopatu Polski stwierdzono: *Biskupi są przekonani, że Konstytucja będzie także zawierała zasadę tolerancji, a nie neutralności światopoglądowej. Neutralność bowiem światopoglądowa państwa, podobnie jak rozdział Kościoła od państwa, kojarzy się na podstawie powojennego doświadczenia z praktyką faworyzowania niewierzących i rugowania wymiaru religijnego ze wszystkich dziedzin życia publicznego* (18 III 1995 r.). Wychodząc naprzeciw tym postulatom, przyjęta klauzula jest wyrazem przyjęcia modelu neutralności „otwartej”. W tym modelu państwo traktuje jednakowo wszystkich ludzi, bez względu na ich przekonania czy wyznanie. Nie neguje się przy tym istnienia obiektywnych wartości etycznych. Klauzula wpisana do art. 23 ust. 2 wyraża więc neutralność otwartą, co oznacza, że władza publiczna nie może być neutralna wobec ludzkiej godności i praw człowieka³⁷. Chodzi tutaj także nie tyle o wartości chrześcijańskie o charakterze teologicznym, ile o wartości etyczne mające walor uniwersalny. Gdyby organa władzy zachowały neutralność wobec

³⁶ Jan Paweł II, *Przemówienie w Lubaczowie, 3 VI 1991*, w: *Czwarta pielgrzymka Jana Pawła II do Polski*, Poznań 1991, s. 50.

³⁷ J. Krukowski, *dz.cyt.*, s. 282.

tych wartości uniwersalnych, oznaczałoby to przyjęcie perspektywy nihilistycznej. Jednak rozwiązanie przyjęte w Konstytucji RP, zdaniem specjalistów, nie jest klarowne i aksjologicznie jednorodne³⁸. Nie formułuje bowiem jednoznacznego stanowiska w sprawie oparcia prawa na obiektywnych wartościach etycznych. Zamiast fundamentu wartości pozostaje dyskurs między zwolennikami różnorodnych opcji religijnych, światopoglądowych i etycznych, co może prowadzić do relatywizmu, a nawet nihilizmu.

Po II wojnie światowej w wyniku tragicznych doświadczeń z systemami totalitarnymi, które dążyły do ideologicznego i praktycznego poddania sobie Kościoła przez pozbawienie go wolności i autonomii – dokonało się przejście od państwa liberalno-mieszczańskiego do socjalnego państwa konstytucyjnego na gruncie wspólnotowego personalizmu, w którym spotkały się tradycje liberalne, socjalistyczne, komunistyczne i chrześcijańskie – dopiero wtedy w konstytucjach państw europejskich pojawił się zapis o współpracy między państwem a Kościołem, o ich autonomii i kompetencjach. Także rozpowszechnienie świadomości praw człowieka przyczyniło się do złagodzenia polityki ograniczania praw Kościoła. Jednak niektóre państwa, jak np. Francja, otwarcie proklamują swój laicyzm, który w praktyce jest pojmowany jako sekularyzm, co oznacza w praktyce usuwanie wartości religijnych z życia publicznego.

FORMEN DER WELTANSCHAUUNGSNEUTRALITÄT

Zusammenfassung

In den gegenwärtigen demokratischen Ländern die Norm ist, religiöse Freiheit und Hauptrechte gemäß der Europäischen Konvention der Menschenrechte zu achten. Die Lage der verschiedenen religiösen Gemeinschaften ist aber trotzdem verschiedens in den einzelnen Ländern und hängt von den folgenden Faktoren ab: historischen Bedingtheiten und Erfahrungen, politischen Verhältnissen, der religiösen Situation u.s.w. Nach dem Zweiten Weltkrieg, infolge der tragischen Erfahrungen mit totalitären Systemen, die dazu gestrebt haben, der Kirche ihre Freiheit und Autonomie zu entziehen, um sie sich dadurch praktisch und ideologisch zu unterstellen, erfolgte der Übergang vom liberalen-bürgerlichen Staat zum sozialen Verfassungsstaat auf Grund des gemeinschaftlichen Personalismus, in dem sich liberale, sozialistische, kommunistische und christliche Traditionen getroffen haben. Erst dann in den Grundgesetzen der europäischen Staaten erscheint die Eintragung über die Zusammenarbeit zwischen dem Staat und der Kirche, über ihrer Autonomie und Kompetenzen. Auch die Verbreitung des Bewusstseins hinsichtlich der Menschenrechte hat dazu beigetragen, dass die Beschränkungs-politik der Kirchenrechte lockern wurde. Einige Staaten verkündigen aber ganz offen ihr Laizismus, und das bedeutet praktisch die Entfernung der religiösen Werte aus dem öffentlichen Leben.

Słowa kluczowe: neutralność światopoglądowa, wolność wyznania, tolerancja światopoglądowa

³⁸ Tamże, s. 283.